

Agata A. Kluczek
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Cesarz Walerian (253—260), którego „zgubiła jakaś fatalna konieczność”

[T. GLAS: *Valerian. Kaisertum und Reformansätze in der Krisenphase des Römischen Reiches*. Paderborn 2014]

Zainteresowanie dziejami Cesarstwa Rzymskiego w dobie kryzysu III wieku widoczne jest w publikacjach, w których problemy epoki przedstawia się przez pryzmat konkretnych postaci oraz działalności poszczególnych cesarzy wówczas sprawujących władzę. To osoba cesarza, którego imię wskazane już w tytule owych prac, staje się — atrakcyjnym badawczo, ale i „marketingowo”, jest bowiem rozpoznawalny nie tylko przez profesjonalnych historyków, lecz także przez licznych amatorów historii — kluczem do ukazania wycinka dziejów rzymskich.

Lista panujących w okresie kryzysu III wieku, a więc w latach 235—284, jest długa. Obejmuje ona kilkadziesiąt osób mających udział we władzy cesarskiej: augustów i cesarów, cesarzy, antycesarzy, władców uznanych lub tylko uzurpatorów¹. Jednakże tylko wybitniejsi z nich i dłużej sprawujący rządy zostali sportretowani w biograficznych ujęciach, a ich panowanie scharakteryzowane w osobnych monografiach. Tylko w ostatnich dwóch dekadach powstały opracowania obejmujące czas rządów Maksymina Traka (C. Iulius Verus Maximinus, 235—238), otwierających kryzysowe półwiecze, następnie Gordiana III (M. Antonius Gordianus, 238—244), Filipa Araba (M. Iulius Philippus, 244—249), Galliena (P. Licinius Egnatius Gallienus, 253—268), Klaudiusza II (M. Aurelius (Valerius) Claudius, 268—270), Aure-

¹ Por. listy imion zamieszczone w pracach: F. HARTMANN: *Herrscherwechsel und Reichskrise. Untersuchungen zu den Ursachen und Konsequenzen der Herrscherwechsel im Imperium Romanum der Soldatenkaiserzeit (3. Jahrhundert n. Chr.)*. Frankfurt a.M.—Bern 1982, s. 63—65; T. KOTULA: *Ideologia dynastyczna w pięćdziesięcioleciu 235—284*. W: *Studia z dziejów starożytnego Rzymu*. Red. A. KUNISZ. Katowice 1988, s. 77—78.

liana (L. Domitius Aurelianus, 270—275), Probusa (M. Aurelius Probus, 276—282), Karusa oraz jego synów (M. Aurelius Carus, M. Aurelius Carinus, M. Aurelius (Numerius) Numerianus, 282—285), a także Dioklecjana (C. Aurelius Valerius Diocletianus, 284—305), który, dostąpiwszy purpury u schyłku epoki kryzysu III wieku, wprowadził państwo rzymskie w epokę późną².

Kolejną ważną pracą wśród tych publikacji jest wydana ostatnio książka poświęcona osobie cesarza Waleriana (P. Licinius Valerianus) i jego panowaniu w państwie rzymskim w latach 253—260³. Jej autorem jest Toni Glas, badacz dotąd mało znany⁴, a oparta ona została na jego dysertacji powstałej w Humboldt-Universität w Berlinie (2012/2013).

Walerian rządził stosunkowo długo, w dodatku jego rządy przypadły na czas obfitujący w zdarzenia i zjawiska wyjątkowej wagi dla imperium. Fragmentaryczna, częściowo niepewna i tendencyjna dokumentacja źródłowa zachowana dla tej epoki nie sprzyja przebadaniu i dogłębnemu poznaniu wydarzeń wypełniających panowanie Waleriana oraz polityki cesarskiej. Swoistą lukę we współczesnej historiografii stanowił dotychczasowy brak osobnej monografii poświęconej Walerianowi. Ponieważ niemal od początku rządów Waleriana u jego boku pozostawał jako august jeden z jego synów, Gallien, który potem kontynuował swe rządy samodzielnie, to najczęściej panowanie Waleriana i Galliena jest omawiane wspólnie⁵. Wobec powyższego zaletą pracy T. Glasa jest nie tyle ustalanie *novum*, proponowanie nowych, oryginalnych szkieleatów faktograficznych czy ujęć interpretacyjnych⁶, ile uczynienie z postaci cesarza Waleriana i jego rządów tematu

² T. KOTULA: *Cesarz Klaudiusz II i Bellum Gothicum lat 269—270*. Wrocław 1994; IDEM: *Aurélien et Zénobie. L'unité ou la division de l'Empire?* Wrocław 1997; IDEM: *Aurelian i Zenobia*. Wrocław—Warszawa—Kraków 2006; A. WATSON: *Aurelian and the Third Century*. London 1999; Ch. KÖRNER: *Philippus Arabs. Ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats*. Berlin 2002; G. KREUCHER: *Der Kaiser Marcus Aurelius Probus und seine Zeit*. Stuttgart 2003; K. HAEGEMANS: *Imperial Authority and Dissent. The Roman Empire in AD 235—238*. Leuven 2010; M. GEIGER: *Gallienus*. Frankfurt am Main 2013; K. HERRMANN: *Gordian III. Kaiser einer Umbruchszeit*. Speyer 2013; K. ALTMAYER: *Die Herrschaft des Carus, Numerianus und Carinus als Vorläufer der Tetrarchie*. Stuttgart 2014; U. ROBERTO: *Diocleziano*. Salerno 2014.

³ T. GLAS: *Valerian. Kaisertum und Reformansätze in der Krisenphase des Römischen Reiches*. Paderborn 2014.

⁴ Por. T. GLAS, U. HARTMANN: *Die Provinzverwaltung*. In: *Die Zeit der Soldaten-Kaiser. Krise und Transformation der Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235—284)*. Hrsg. K.-P. JOHNE, U. HARTMANN, Th. GERHARDT. Berlin 2008, s. 641—672.

⁵ Np.: R.A. HORNSBY: *Studies in the Reign of Valerianus and Gallienus*. Diss. Princeton 1952; W. KUHOFF: *Herrschart und Reichskrise: die Regierungszeit der römischen Kaiser Valerianus und Gallienus (253—268 n. Chr.)*. Bochum 1979; M. CHRISTOL: *L'État romain et la crise de l'Empire sous le règne des empereurs Valérien et Gallien (253—268)*. Diss. Paris I. 1981; A. GOLTZ, U. HARTMANN: *Valerianus und Gallienus*. In: *Die Zeit der Soldaten-Kaiser...*, s. 223—295.

⁶ Literatura w tym zakresie jest bogata. Z powodu obfitości prac podejmujących z różnych perspektyw badawczych problematykę kryzysu III wieku trudno tu o pełen ich wykaz, ograniczam się

niezależnego. Definiując swe zamierzenia, sam Autor wskazuje, że jego intencją była interpretacja postawy Waleriana wobec bieżących zdarzeń oraz ocena jego polityki (s. 18).

Jak w niedawno opublikowanym opracowaniu jeden z autorów, Michael Geiger, skupił swą uwagę na postaci Galliena⁷, tak T. Glas w swej książce narrację opłótł wokół biografii Waleriana — jego drogi do purpury imperialnej, problemów, jakie napotkał, stojąc na czele państwa rzymskiego, oraz działań, jakie przedsięwziął, by z owymi problemami się zmierzyć. W ten sposób obie te prace chronologicznie oraz treściowo niekiedy się zazębiają. To zaś wywołuje, co wydaje się nieuniknione, próby ich porównywania, a także pytania o to, na ile tworzą one syntetyczny obraz tego wycinka dziejów, którego punkt kulminacyjny przypadł na 260 rok. Dla młodszego z augustów, Galliena, rok 260 wytyczał początek samodzielnych rządów, sprawowanych odtąd w jeszcze cięższej niż do tej pory sytuacji, naznaczonej zwłaszcza trudnościami natury politycznej. Starszemu z augustów, Walerianowi, rok 260 przyniósł klęskę, *clades Valeriana* (Aurel. Vict., *Caes.* 33.2), początek niewoli perskiej i kres rządów w imperium rzymskim.

Eksponuje ów krytyczny przełom także T. Glas już w rozdziale wstępnym swej książki (I: *Die Problematik der valerianischen Herrschaft*, s. 13—18), kiedy zwraca się ku opinii Eutropiusza, jednego z autorów późnoantycznych, który w swym *Breviarium ab urbe condita* zapisał o Walerianie i Gallienie: „Horum imperium Romano nomini perniciosum et paene exitiabile fuit vel infelicitate principum vel ignavia” (Eutr., 9.7, tłum. P. Nehring, B. Bibik: „Ich rządy okazały się dla imienia rzymskiego szkodliwe i niemal zgubne albo z powodu braku szczęścia władców, albo z racji [ich] gnuśności”). Wzięcie do niewoli cesarza Waleriana przez Persów w roku 260 rozumiane było i jest niekiedy jako symboliczny punkt kulminacyjny epoki kryzysu III wieku. Wtórował Eutropiuszowi inny z ówczesnych autorów, ten jednak wyraźnie uwalniał Waleriana od odpowiedzialności za kondycję imperium i jego przypadłości, winą obarczając po prostu los. Pisał bowiem: „Poteram multa alia et senatus consulta <et> iudicia principum de Valeriano proferre, nisi et vobis pleraque nota essent, et puderet altius virum extollere, qui fatali quadam necessitate superatus est” (*HA Val.* 7.1, tłum. H. Szelest: „Mógłbym przytoczyć wiele innych uchwał senatu i opinii cesarzy o Walerianie, gdybyście większości ich nie znali i gdybym się nie wstydził zbytnio wychwalać człowieka, którego zgubiła jakaś fa-

do kilku przykładów publikacji, w których podano dalszą bibliografię przedmiotu: M. CHRISTOL: *L'empire romain du IIIe siècle, Histoire politique (de 192, mort de Commode à 323, concile de Nicée)*. Paris 1997; *La „Crise” dans l'Empire romain de Marc Aurèle à Constantin, Mutations, continuités, ruptures*. Dir. M.-H. QUET. Paris 2006; *Die Zeit der Soldaten-Kaiser...; Impact of Empire*. Vol. 7: *Crises and the Roman Empire*. Eds. O. HEKSTER, G. DE KLEIJN, D. SLOOTJES. Leiden—Boston 2007.

⁷ M. GEIGER: *Gallienus...* Por. A. A. KLUCZEK: *Cesarz Gallien (253—268): „zniszczył państwo przez swój tryb życia”, [rec.] Michael Geiger, Gallienus, Peter Lang, Frankfurt am Main 2013.* „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” (w druku).

talna konieczność”)⁸. Istotnie państwo rzymskie przeżywało wówczas najcięższe chwile⁹. Przetoczyła się przez nie fala uzurpacji, jeden z pretendentów na długie lata oderwał od zwierzchnictwa Rzymu rozległe połacie ziem na Zachodzie, a pozostały u władzy legalny władca i samozwańcy zмагаć się musieli z kolejnymi uderzeniami barbarzyńców oraz Persów.

W przedstawionym przez T. Glasa ujęciu cień owej krytycznej cezury 260 roku niejednokrotnie powraca, a także staje się tematem osobnego rozdziału (VII: *Die Problematik des Jahres 260*, s. 319—341). Natomiast Autor, wykraczając poza chronologię wyznaczoną objęciem władzy przez Waleriana latem 253 roku, charakteryzuje w szerszych ramach czasowych tło panowania tego władcy (III: *Der historische Kontext der Herrschaft Valerians*, s. 63—113). Sięga więc do początkowej fazy kryzysu, sygnalizuje nawarstwione problemy polityczno-społeczne, które znalazły swój wyraz w rywalizacji o purpurę w roku 253, odnosi się przy tym także do kariery Waleriana poprzedzającej wyniesienie do władzy¹⁰. Następnie daje wyczerpujący chronologiczny przegląd zdarzeń czasu panowania Waleriana (IV: *Die Ereignisse der Jahre 253 bis 260*, s. 115—186), by w kolejnych rozdziałach omówić politykę zewnętrzną (V: *SECURITAS AUGUSTORUM — Die Massnahmen zum Schutz des*

⁸ Jednak hańbą nazywa pojmanie cesarza do niewoli perskiej. Por. „Galerium atque Constantinum, quorum alter natus est qui acceptam ignominiam Valeriani captivitate deleret, alter qui Gallias legibus redderet” (*HA Car.* 18.3, tłum. H. SZELEST: „[...] Galeriusza i Konstancjusza; jeden z nich urodził się, by zmyć hańbę, jakiej doznali Rzymianie z powodu wzięcia do niewoli Waleriana, drugi — by pod prawa rzymskie przywrócić Galie”).

⁹ Zob. też np. *Eutr.*, 9.9: „Iam desperatis rebus et delecto paene imperio Romano” (tłum. P. Nehring, B. Bibik: „[...] sytuacja stała się beznadziejna i niemal całe państwo rzymskie popadło w ruinę”); *Aurel., Vict., Caes.* 33.3 i 4: „rem Romanam quasi naufragio dedit [...] Ita quasi ventis undique saevientibus parvis maxima ima summis orbe toto miscabantur” (tłum. I. LEWANDOWSKI: „[...] wystawił [sc. Gallien — A.A.K.] państwo rzymskie jakby na morską katastrofę. [...] Wyglądało, jakby wszędzie rozszalały się burze i na całym świecie wszystko się mieszało: bardzo wielkie z małym, najniższe z najwyższym”). Por. T. KOTULA: *Kryzys III wieku w zachodnich prowincjach cesarstwa rzymskiego*. Wrocław 1992, s. 25—37, rozdział: *Na dzień kryzysu: rzymski Zachód za Waleriana i Galięna*.

¹⁰ Zabrakło w pracy, może niekoniecznie w tym miejscu, odniesień do studium: T. ZAWADZKI: *Cum consedisset Valerianus Augustus* (*HA, Vita Aureliani* 13, 1). In: *Historiae Augustae Colloquium Genevense*. Ed. F. PASCHOUD. Bari 1999, s. 317—330. Zwracam uwagę na ten tytuł, ponieważ chociaż w pracy bibliografia opracowań jest obszerna (s. 367—401) — i trudno tu wytykać pominięcia, jest ona bowiem efektem koniecznej selekcji czy wyrazem preferencji Autora — to T. Glas niejednokrotnie odnosi się do tradycji o Walerianie, jego obrazu władcy dobrego lub złego utrwalonego w literaturze późnoantycznej i chrześcijańskiej, zresztą wiele miejsca poświęcił na omówienie tych kwestii w osobnym rozdziale (II: *Quellen zur Herrschaft Valerians*, zwł. s. 19—48). Wyjątkowe miejsce w grupie tych tekstów zajmuje zbiór *Historia Augusta*, w którym Walerian pokazany został jako „senatorischen Idealkaiser” (s. 34), silnie kontrastujący z Gallienem owianym tu „czarną legendą”.

Pozostając przy wykazie literatury w *Literaturverzeichnis* (s. 360—401), trzeba zauważyć w nim pominięcia przywołanych w stosownych miejscach książki prac Pugliese Carratelli z 1951 roku (s. 15) oraz Gilliam z 1986 roku (s. 379); z kolei zdublowano zapis pracy J.F. Drinkwater z 2005 roku (s. 376).

Reiches, s. 187—240) i politykę wewnętrzną, w tym również sens antychrześcijańskich rozporządzeń Waleriana (VI: *Die Massnahmen zur inneren Konsolidierung der Herrschaft*, s. 241—318). Rozważania zamyka podsumowujący w swym charakterze rozdział VIII: *Die Politik Valerians im zeitgenössischen Kontext* (s. 342—349).

Wiele miejsca Autor poświęca obecności i działaniom wojennym oraz dyplomatycznym Waleriana na Wschodzie. Jest przy tym cenne, że T. Glas sięga do źródeł nie tylko ze świata kultury śródziemnomorskiej, lecz także wykorzystuje materiały orientalnej proveniencji, w tym kroniki wschodnie, dzieła Tabariego, Firdausiego, inskrypcje oraz III-wieczne płaskorzeźby upamiętniające faktyczne i propagandowe sukcesy króla perskiego Szapura I w starciach z władcami rzymskimi oraz pognębie nie przezeń Waleriana¹¹. Ponadto podejmuje próbę usytuowania obecności rzymskiej na Wschodzie za Waleriana na tle wcześniejszych inicjatyw, np. Gordiana III (238—244), oraz osadzenia działań rzymskich w nurcie pewnej tradycji związanej jeszcze z epoką cesarza Trajana (M. Ulpius Traianus, 98—117), zatem ocenia je jako ofensywne.

Z kolei w rozdziale dotyczącym polityki wewnętrznej zaakcentowane są kwestie legitymizacji rządów Waleriana i członków jego dynastii. Reprezentowali ją nie tylko dwaj cesarze, *augustus senior* oraz *augustus iunior*, lecz także synowie Galliena obdarzeni dynastycznymi godnościami, Walerian junior (P. Licinius Cornelius Valerianus), *caesar*, oraz Salonin (P. Licinius Cornelius Saloninus Valerianus), *caesar*, a w 260 roku *augustus*¹². Panująca rodzina była zresztą liczniejsza, T. Glas wprowadza więc imiona pierwszej żony starszego augusta — Mariniany (*diva* Egnatia Mariniana), drugiej — Kornelii Gallonii (Cornelia Gallonia), żony młodszego augusta — Kornelii Saloniny (Cornelia Salonina), a także Waleriana (Licinius Valerianus), konsula, drugiego syna cesarza Waleriana a przyrodniego brata Galliena. Słusznie T. Glas zauważa w działaniach cesarskich wobec tych osób, które stanowiły najważniejsze ogniwa polityki dynastycznej, nawiązanie do wzorców i praktyk wcześniej stosowanych w tej dziedzinie¹³. Wskazuje precedensy z czasów jeszcze Antoninów i Sewerów, np. w odniesieniu do ubóstwienia Mariniany, obdarzenia Kornelii Gallonii godnością augusty, podobnie jak Kornelii Saloniny, która była także *mater castrorum* (*et senatus et patriae*), *mater Caesaris*, *mater dominorum nostrorum* itd. Również awans dynastyczny syna Waleriana, Galliena, i zrównanie go pozycją z samym Walerianem, a także włączenie do systemu rządów wnuków, Waleriana juniora oraz Salonina, mieści się w znanym wcześniej repertuarze przedsięwzięć

¹¹ Por. ostatnio K. MAKSYMUK: *Datacja reliefów Szapura I. Zarys problemu*. „Historia i Świat” 2011, 1, s. 13—42; E. SHAVAREBI: *Roman ‘Soldatenkaiser’ on the Triumphal Rock Reliefs of Shāpūr I. A Reassessment*. „Historia i Świat” 2015, 4, s. 47—63.

¹² Zob. D. HOLLARD: *SALON VALERIANVS AVG / PIETAS AVG: un antoninien inédit pour Salonin Auguste (260)*. „Numismatic Chronicle” 2013, 73, s. 127—135.

¹³ Por. A.A. KLUCZEK: *Polityka dynastyczna w Cesarstwie Rzymskim w latach 235—284*. Katowice 2000, s. 47—54, 71—73.

dynastycznych. Natomiast w tym zakresie spektakularna była w latach 253—260 czynna obecność w gronie augustów i cesarów przedstawiciele aż trzech generacji.

Równie istotny był praktyczny aspekt tych działań wobec członków rodziny cesarskiej oraz ich współpracowników. Młodzi reprezentanci dynastii otrzymali przydzielonych im opiekunów — u boku Waleriana juniora stanął Ingenuus, późniejszy uzurpator, z kolei Saloininowi opieką i radą służył Silvanus. Powtórzono też znane już z czasów Filipa Araba (M. Iulius Philippus, 244—249) rozwiązanie, w myśl którego kilka prowincji podlegało jednemu dowództwu. Ważną inicjatywą był tu podział obowiązków między starszego a młodszego augusta, co wiązało się z ich obecnością na wydzielonych terenach państwa rzymskiego: Waleriana na Wschodzie, a Galliena w prowincjach naddunajskich i nadreńskich. Według T. Glasa te działania znalazły swe kontynuacje w czasach tetrarchii. Już ten jeden, wskazany tu element pokazuje, że w ujęciu T. Glasa — niejako wbrew podtytułowi, jaki nadał swej książce — panowanie Waleriana to istotny epizod dłuższej trwającego zjawiska transformacji systemu rządów i administrowania w państwie rzymskim (s. 14).

Wszak okazuje się, że bardzo trudno w omawianej książce rozdzielić to, co dotyczy li tylko Waleriana, jego działań i ich konsekwencji, od tego, co pozostawało wspólne obu panującym z rodu Licyniuszów. To nie tylko kwestie dynastyczne, lecz także inne zagadnienia wiążące się ze sferą polityki zagranicznej i wewnętrznej. Nie sposób poszukiwanej czy oczekiwanej polaryzacji tego, co dotyczy panowania Waleriana, i tego, co dotyczy pierwszego okresu rządów Galliena, upatrywać w aktywności dyplomatyczno-militarnej jednego na Wschodzie, drugiego na Zachodzie oraz w przedsięwzięciach antychrześcijańskich jednego, którym za rządów drugiego położono kres. Niemożność tej rozłączności traktowania Licyniuszy w okresie do 260 roku wyraźnie pokazuje treść podrozdziału VI.1.1: *Die Herrschaftsrepräsentation der Dynastie*, w dużej mierze oparta na źródłach numizmatycznych. Z dokonanego przez T. Glasa przeglądu haseł wprowadzonych do mennictwa cesarskiego w latach 253—260 wyłania się koherentna całość, w której odbija się miejsce poszczególnych członków dynastii w systemie rządów. Bardzo ważnym członem tej dynastii był Walerian, ale i jego współrządca, także pozostali przedstawiciele rodu, zwłaszcza *caesares*, odgrywali w niej istotne role.

W opisywanych w książce T. Glasa sytuacjach, które miały miejsce w imperium rzymskim lat 253—260, i w analizowanych działaniach władców zauważyć można, śladem Autora, wielobarwny obraz cesarza Waleriana. To władca, który balansuje na krawędzi tego, co zastane w państwie rzymskim, w jakim przyszło mu rządzić, ale też ten, który swymi decyzjami przyczynia się do pewnych przekształceń strukturalnych w państwie. Autor określa więc inicjatywę Waleriana jako „*innovativ und sinnvoll*” (s. 240), a w nim samym widzi tego, który „*gezielt und zu großen Teilen erfolgreich auf die Erfordernisse seiner Zeit*” (s. 343). Zawsze jednak ocena Waleriana jest wysoka. To bynajmniej ani nierozważny, ani bezskuteczny w działaniach, ani nieudolny — mimo katastrofy w 260 roku — władca (por. s. 342—349). W tym

kontekście jego upadek to efekt okoliczności feralnej dla państwa rzymskiego, istotnie, chciałoby się powtórzyć za autorem późnoantycznym, że Waleriana „zgubiła jakaś fatalna konieczność”.

Konkludując, recenzowana książka T. Glasa to solidnie napisana, wsparta odwołaniami do bogatej literatury przedmiotu, oparta na świadectwach źródłowych różnych kategorii, synteza polityczno-społecznych dziejów rzymskich lat 253—260 z mocno zaakcentowaną obecnością w nich cesarza Waleriana. Stanowi cenne dopełnienie pracy poświęconej Gallienowi, w tej jej części, która dotyczy okresu jego współrządów z Walerianem.

Bibliografia

- ALTMAYER K.: *Die Herrschaft des Carus, Numerianus und Carinus als Vorläufer der Tetrarchie*. Stuttgart 2014.
- CHRISTOL M.: *L'empire romain du IIIe siècle, Histoire politique (de 192, mort de Commode à 323, concile de Nicée)*. Paris 1997.
- CHRISTOL M.: *L'État romain et la crise de l'Empire sous le règne des empereurs Valérien et Gallien (253—268)*. Diss. Paris I. 1981.
- Die Zeit der Soldaten-Kaiser. Krise und Transformation der Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n.Chr. (235—284)*. Hrsg. K.-P. JOHNE, U. HARTMANN, Th. GERHARDT. Berlin 2008.
- GEIGER M.: *Gallienus*. Frankfurt am Main 2013.
- GLAS T.: *Valerian. Kaisertum und Reformansätze in der Krisenphase des Römischen Reiches*. Paderborn 2014.
- GLAS T., HARTMANN U.: *Die Provinzverwaltung*. In: *Die Zeit der Soldaten-Kaiser. Krise und Transformation der Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n.Chr. (235—284)*. Hrsg. K.-P. JOHNE, U. HARTMANN, Th. GERHARDT. Berlin 2008, s. 641—672.
- GOLTZ A., HARTMANN U.: *Valerianus und Gallienus*. In: *Die Zeit der Soldaten-Kaiser. Krise und Transformation der Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n.Chr. (235—284)*. Hrsg. K.-P. JOHNE, U. HARTMANN, Th. GERHARDT. Berlin 2008, s. 223—295.
- HAEGEMANS K.: *Imperial Authority and Dissent. The Roman Empire in AD 235—238*. Leuven 2010.
- HARTMANN F.: *Herrscherwechsel und Reichskrise. Untersuchungen zu den Ursachen und Konsequenzen der Herrscherwechsel im Imperium Romanum der Soldatenkaiserzeit (3. Jahrhundert n.Chr.)*. Frankfurt a.M.—Bern 1982.
- HERRMANN K.: *Gordian III. Kaiser einer Umbruchszeit*. Speyer 2013.
- HOLLARD D.: *SALON VALERIANVS AVG / PIETAS AVG: un antoninien inédit pour Salonin Auguste (260)*. „Numismatic Chronicle” 2013, 73, s. 127—135.
- HORNSBY R.A.: *Studies in the Reign of Valerianus and Gallienus*. Diss. Princeton 1952.
- Impact of Empire*. Vol. 7: *Crises and the Roman Empire*. Eds. O. HEKSTER, G. DE KLEIJN, D. SLOOTJES. Leiden—Boston 2007.
- KLUCZEK A.A.: *Cesarz Gallien (253—268): „zniszczył państwo przez swój tryb życia”, [rec.] Michael Geiger, Gallienus, Peter Lang, Frankfurt am Main 2013*. „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” (w druku).

- KLUCZEK A.A.: *Polityka dynastyczna w Cesarstwie Rzymskim w latach 235—284*. Katowice 2000.
- KÖRNER Ch.: *Philippus Arabs. Ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats*. Berlin 2002.
- KOTULA T.: *Aurélien et Zénobie. L'unité ou la division de l'Empire?* Wrocław 1997.
- KOTULA T.: *Aureliian i Zenobia*. Wrocław—Warszawa—Kraków 2006.
- KOTULA T.: *Cesarz Klaudiusz II i Bellum Gothicum lat 269—270*. Wrocław 1994.
- KOTULA T.: *Ideologia dynastyczna w pięćdziesięcioleciu 235—284*. W: *Studia z dziejów starożytnego Rzymu*. Red. A. KUNISZ. Katowice 1988, s. 65—96.
- KOTULA T.: *Kryzys III wieku w zachodnich prowincjach cesarstwa rzymskiego*. Wrocław 1992.
- KREUCHER G.: *Der Kaiser Marcus Aurelius Probus und seine Zeit*. Stuttgart 2003.
- KUHOFF W.: *Herrschartum und Reichskrise: die Regierungszeit der römischen Kaiser Valerianus und Gallienus (253—268 n.Chr.)*. Bochum 1979.
- La „Crisis” dans l'Empire romain de Marc Aurèle à Constantin, *Mutations, continuités, ruptures*. Dir. M.-H. QUET. Paris 2006.
- MAKSYMIOUK K.: *Datacja reliefów Szapura I. Zarys problemu*. „Historia i Świat” 2011, 1, s. 13—42.
- ROBERTO U.: *Diocleziano*. Salerno 2014.
- SHAVAREBI E.: *Roman 'Soldatenkaiser' on the Triumphal Rock Reliefs of Shāpūr I. A Reassessment*. „Historia i Świat” 2015, 4, s. 47—63.
- WATSON A.: *Aureliian and the Third Century*. London 1999.
- ZAWADZKI T.: *Cum consedisset Valerianus Augustus (HA, Vita Aureliani 13, 1)*. In: *Historiae Augustae Colloquium Genevense*. Ed. F. PASCHOUD. Bari 1999, s. 317—330.